

תרגומו ופירושו הערביים של ר' יצחק בן שמואל הספרדי לתוכחה אִם לְפִי בְּחָרָךְ לרס"ג

יוסף טובי

א. מבוא

1. התוכחה אִם לְפִי בְּחָרָךְ

פיוט זה הוא מן היצירות המופלאות והמרשימות שביצירות רס"ג, מן החיבורים היחידים בפיוט הקדום, שניתן למצוא בהם רישומי נפשו הפרטית של היוצר, אם כמנהיג האומה ואם כהוגה דעות. בייחוד ברורה זיקתו של פיוט מקיף זה למאמר החמישי ולמאמר העשירי בספר אמונות ודעות לרס"ג.¹ התוכחה הייתה נפוצה מאוד בימי-הביניים, כפי שאפשר ללמוד מן ההעתקים הרבים שנשתמרו ממנה בכתבי הגניזה, בדומה לבקשות רס"ג המפורסמות, להושענות ולסליחות פרי עטו, ובניגוד ליוצרות ולקרובות שכתב לשבתות ולימי מועד. מכאן שנהגו לומר אותה בבתי הכנסת בקהילות המזרח, לפחות במצרים, ככל הנראה, ביום הכיפורים, על-פי ייעודה המקורי. עם זאת, ספק אם נאמרה כחלק מן הקדושתא לאחת מתפילות העמידה של יום זה. אדרבה, מתוך שר' יצחק בן שמואל הספרדי (ראה להלן) מכנה אותה בשם הכללי 'תפילה' (ובערבית 'צלאה'), נראה לומר, שנהגו לומר אותה כתפילה עצמאית שלא במסגרת ליטורגית מסורתית.

עד היום, לא נדפס שום קטע מן הפירוש או מן התרגום של התוכחה, אף שהתוכחה עצמה זכתה כבר לשלוש מהדורות, מהן אחת משובחת ביותר מידי

1 דיון מפורט בתוכחה זו מצוי בעבודתי לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה: 'פיוטי רב סעדיה גאון — מהדורה מדעית (של היוצרות) ומבוא כללי ליצירתו', ירושלים תשמ"ב, חלק א, עמ' 32–40; 301–302 [להלן: פיוטי רס"ג]. דיון מפורט בתוכחה מבחינת יחסה לשירת ההגות והפרישות הערבית ראה מאמרי: 'רב סעדיה גאון והשירה הערבית — תרבות הגותית ושירה הגותית', פעמים, 54 (תשנ"ג), עמ' 18–48. על מהדורותיה הנדפסות של התוכחה ראה בהערה הבאה.

זולאי.² לפי מיטב ידיעתי, לא נמצא עד היום עותק שלם של התרגום או של הפירוש, ולמעלה מכך, כל הקטעים המפוזרים באוספי הגניזה השונים אינם מצטרפים לנוסח מלא. אך הרוב מצוי בקטעים שזוהו עד עתה. על-כל-פנים, אני מקווה, כי עד להשלמת הכנתה של המהדורה הביקורתית של התוכחה על תרגומה ופירושה מאת ר' יצחק הספרדי יתגלו הקטעים החסרים. וכבר אמרו רבים מחוקרי הגניזה שקדמונו, כי הגניזה צופנת בחובה הפתעות מרובות. כוונתי בזה לכך שלאחרונה זיהיתי פירוש נוסף לתוכחה, לעניות דעתי, חשוב ומעניין במידה רבה יותר, ובו נעסוק להלן.

2. רבי יצחק בן שמואל הספרדי

חכם זה, שנודע גם בכינוי אלכנזי, חי במאות האחת-עשרה והשתיים-עשרה (לערך 1050–1130) במצרים. הוא היה מן הדמויות המרכזיות בחיי-הרוח והיצירה של יהדות מצרים בזמנו ואף כיהן במשרת דיין בקהילת פוסטאט. מן הראשונים בחכמי ספרד שהיגרו למזרח, עוד בתקופה שיהדות ספרד עמדה במלוא פריחתה בתקופה הידועה בשם 'תור-הזהב', ואפשר שבכך יש לתלות את העובדה, כי שמו נשתקע, כמעט לחלוטין, בספרות ישראל במשך הדורות. רק חשיפתה של גניזת קאהיר העלתה את שמו כיוצר חשוב בתחומים שונים, ובעיקר בפרשנות המקרא בלשון הערבית-היהודית.³ אף גילויה של ספרות תימן העשיר את ידיעותינו על האיש כאיש הלכה וכפרשן המקרא.⁴ כפי שהראו החוקרים השונים שעסקו בפרשנותו של ר' יצחק

2 מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' סג–עז, כולל שינוי נוסח על-פי שלושים וארבעה כתבי-יד שונים (לא בכולם הנוסח המלא). התוכחה נודעה לראשונה מתוך כתבי הגניזה וקטע ממנה נתפרסם על-ידי ח' בראדי מבלי שידע לזהות את מחברה. ראה מאמרו: 'קרנים מהאור הגנוז', ברכת אברהם, ספר היוכל לאברהם ברלינר, ברלין תרס"ג, עמ' 9–11. לאחר מכן, משנפלו לידו קטעי גניזה נוספים, יכול לזהות את המחבר ואף לפרסם אותה בשלמותה: H. Brody, 'A Tokhehah by R. Saadia Gaon', *JQR*, III (1912–1913) pp. 83–99. אף הוא הודיע שם (עמ' 84), לראשונה, על תרגומה לערבית. משם הובאה התוכחה בנספחות לסדור רב סעדיה גאון, מהדורת דודזון–אסף–יואל, ירושלים תש"א, עמ' תג–תט [להלן: סדור רס"ג]. זולאי במהדורתו ציין כמה וכמה כתבי-יד שיש בהם קטעי התרגום והפירוש. לאחרונה פרסמתי קטע מן הפירוש במאמרי: 'שני שרידים חדשים מתפסיר רב סעדיה גאון לס' שמות ולס' ישעיהו, סיני, קטז (תשנ"ה), עמ' קיד ואילך. קטע מעניין מתוך הפירוש, מובאה מכתאב אלחאוי לרב האיי גאון, פרסם ש' אברמסון בספרו: שלשה ספרים של רב יהודה בן בלעם, ירושלים תשל"ו, עמ' 161, הערה 7.

3 מעט מאוד נכתב על ר' יצחק. ראה לאחרונה: U. Simon, 'The Contribution of R. Isaac B. Samuel al-Kanzi to the Spanish School of Biblical Interpretation', *JJS*, XXXIV (1983), pp. 171–178. עוד ראה מאמרו של סימון: 'פרשני ספרד', בתוך: פרשנות המקרא היהודית – פרקי מבוא (ערך: מ' גרינברג), ירושלים תשמ"ג, עמ' 43–46. תודתי נתונה למר אורי מלמד, מן החוג ללשון העברית באוניברסיטת חיפה, על שהואיל בטובו להעמיד לרשותי מתוך רישומיו ביבליוגרפיה עשירה על ר' יצחק הספרדי.

4 ראה: פירוש למסכת חולין עם פירוש בשפה הערבית לאחד מחכמי יהדות תימן משנת דתת"ע

ר' יצחק בן שמואל הספרדי על 'אם לפי בחרך'

למקרא, הרי הוא מרבה להביא מדברי רס"ג ואף הולך בשיטתו, כגון התעלמות ממדרשי חז"ל או אף דחייתם, וכן הסתמכות על הכרה קרובה של הריאליה של המקרא.

ב. תרגומו ופירושו של ר' יצחק הספרדי לתוכחת רס"ג

1. הצורך בפירוש ובתרגום לתוכחת רס"ג

כידוע, נזקקו היהודים בארצות המזרח בימי-הביניים לתרגומים ולפירושים לספרי המקרא מחמת התמעטות ידיעת העברית בקרבם. אפשר שהדבר קשור בחשיפתן של קהילות המזרח ללשון הערבית ולתרבותה מאז נכבשו ארצות מגוריהם, במחצית הראשונה של המאה השביעית. על-כל-פנים, כבר במפעלי התרגום והפרשנות של רס"ג יש לראות סיפוק צורך של ממש.⁵ ואולם רס"ג היה 'ראש המדברים' לא רק בתרגום המקרא ובפירושו בערבית, אלא גם בתרגומן של תפילות לערבית, אף כי לא של תפילות הקבע כי אם של תפילות שהוא עצמו חיברן. הנה כי כן, מודיענו חכם ושמו צמח בן יהושע, שזמנו ומקומו אינם ידועים לנו, על מעשה הגאון ביחס לשתי הבקשות המפורסמות שחיברן במקורן בעברית:⁶

מכיון שראש הישיבה הפיומי זצ"ל תרגם משתי התפלות האלה שחבר רק את האחת, את הבקשה ליום צרה, ואת האחרת לא העתיק — או העתיקה ולא הגיעה אלינו — ומצד שני טרחו הרבה תלמידים ללמד את שתיהן בעל פה משום מה שיש בהן מתועלת העולם הזה והגמול הטוב בעולם הבא, ולכמה מהם אבדה הבנת ביטויים אחדים של השבח הזה העשוי לימי שמחה ולבם חפץ בכל זאת לדעתו, לכן ראיתי לתרגם את דבריו מעברית לערבית מלה במלה מבלי להוסיף או לגרוע, אלא תוספת שאינה מזיקה אם מוסיפים אותה והשמטה שאין בה קלקול אם משמיטים אותה, ואקדים בו מלים ואחר מלים כדי שיהא החבור יפה ומסודר באזני שומעו, *ועל אף שאני מעתיקו במלים

ליצירה (1110), מהדורת י' קאפח, מבוא, עמ' 8, שם עוד נזכר, כי דברי ר' יצחק מובאים גם בפירושו לנביאים ראשונים של ר' אברהם בן שלמה (תימן, 1422).

5 ראה מאמריי: 'שרידי תרגום ערבי לתורה קודם לתפסיר רב סעדיה גאון', מסורות, ז (תשנ"ג), עמ' 110–116; 'תרגום ערבי-יהודי עממי נוסף לתורה', בתוך: מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג (ערך: מ' בר-אשר), ירושלים תשנ"ו, עמ' 481–483; 490–491; 'תרגומים ומילונים ערביים למשנה תורה להרמב"ם', ספונות, כ (תשנ"א), עמ' 203–222.

6 על-פי תרגומו של י' יואל בסדור רס"ג, עמ' מו. יואל תרגם באופן אחר את המילים 'ואקדים בו מלים ואחר מלים' ואילו את המשפט שבין שתי הכוכביות משום-מה לא תרגם כלל. הבאתי בזה את נוסח דברי צמח בן יהושע במלואם, שכן הם ישמשו אותנו גם להלן.

הרי שהוא אותה התפלה עצמה* ואמנע מלהביא הוכחות על המלים שאינן שכיחות כדי שהדבר לא יארך.

למדים אנו מדברי רב צמח לא רק על גישתו הליבראלית של רס"ג, גישה המחייבת תרגום תפילות לערבית — תפילות שאינן מן החלקים הליטורגיים המסורתיים — כדי שיובנו לציבור הרחב, אלא גם על מידת האהדה הגדולה שזכו לה בקשותיו של הגאון, עד כי היו תלמידי חכמים רבים שביקשו להבינן לאשורן וללמוד אותן בעל-פה וזאת בשל תוכנן, דהיינו, הלקח המוסרי-הפילוסופי שבהן בעניין התנהגות האדם בעולם הזה ושכרו לעולם הבא. ברם, מאחר שרבים מלשונותיהן של הבקשות לא היו מובנים לאותם תלמידי חכמים נחלץ רב צמח לתרגם את הבקשות ללשון הידועה והמקובלת — הערבית. דומה שאין צורך להזכיר בזה את השאלה שהופנתה אל הרמב"ם, אם יש לעמוד בעת אמירת הבקשות הללו בבית הכנסת ולומר אחריהן קדיש, דבר המלמד על ההערכה הגדולה של המתפללים במצרים ביחס לבקשות הללו.⁷ ועוד עדות על הצורך המרובה בתרגום הבקשות לערבית, במציאותו של תרגום נוסף לבקשת רס"ג.⁸

העדויות הנזכרות על נפוצותן של בקשות רס"ג ועל הצורך בתרגום לערבית תואמות אפוא את הממצאים שבידינו על התרגום והפירוש הערביים של רבי יצחק בן שמואל הספרדי לתוכחת רס"ג, כפי העולה מהקדמתו, שרבים היו המתפללים אותה אלא שלא הבינו את כל תיבותיה ורעיונותיה. אך בכל העדויות הללו אין שום דבר היכול להעלות את ההשערה שהתפילות הללו — הבקשות או התוכחה — נאמרו בבתי הכנסת בתרגומן הערבי. ואף שפרשה זו של שימושה של הלשון הערבית בבתי הכנסת של יהודי המזרח בימי הביניים אינה עניין לדיוננו בזה, יש לקבוע קביעה מוחלטת למדי כי אף-על-פי שכתבי הגניזה משופעים בתרגומי התפילות לכל השנה לערבית, אין בידינו שום הוכחה מכרעת שהיה שימוש לתרגומים אלו בבתי הכנסת.⁹

7 ראה: תשובות הרמב"ם במהדורת י' בלאו, ג, ירושלים תש"ך, סימן רח, עמ' 366–370. אף שהרמב"ם התייחס בכבוד לתפילות רס"ג הרי הוא מתנגד בתוקף לומר אותן בבית הכנסת, ובוודאי הוא דוחה את אמירתן בעמידה או בקדיש אחריהן. וראה עוד תשובה אחרת משלו, שם, סימן רסא, עמ' 490. כידוע, גם ראב"ע שיבח את הבקשות הללו בפירושו לקהלת ה, א.

8 התרגום נשתמר בשלמותו בקטעי הגניזה באוסף כי"ח, פאריס, סימן IV B 60. שריד מתרגום זה מצוי גם בכ"י אדלר 1986, דפים יא–יב. ראה: סדור רס"ג, עמ' 21–22; 44–45 (שם גם דברי יואל על אופי תרגומו של רס"ג לעומת זה של רב צמח), ועמ' תכז. יצוין, כי בקשות רס"ג תורגמו אף לפרסית-יהודית. ראה, למשל: א' נצר, אוצר כתבי היד של יהודי פרס במכון בן-צבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 88, כ"י 945.

9 במקום אחר מרחיב כותב טורים אלו את הדיון בתרגומי הליטורגיה העברית בימי הביניים ללשון הערבית ובשימושה בבתי הכנסת. על שימוש הערבית בבתי הכנסת בקהילות צפון-אפריקה במאות השנים האחרונות ראה מאמרי: 'פיוט לא נודע לרבי יצחק לוזון על פורים בורגול (טריפולי תקנ"ה / 1975)', בתוך: מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה (ערך: י' בן-עמי), ירושלים תשנ"א, עמ' 76–77 ושם, הערה 21–22.

2. מבנה התרגום והפירוש והיחס שביניהם

על עניין זה ניתן ללמוד לא רק מעצם מעשהו של ר' יצחק הספרדי אלא גם מן ההקדמה שהעמיד בראש עבודתו. הקדמה זו כתובה ערבית, כמקובל באותה תקופה על חכמי ישראל במרחב התרבות הערבית-האסלאמית. עם זאת יש לציין, כי בראש ההקדמה הביא ר' יצחק מפרי עטו קטע מחורז, מעין שיר, הכתוב עברית.¹⁰ בתחילת ההקדמה מודיע ר' יצחק, כי נרתם למעשה זה לא מיזמתו, אלא על-פי פנייה של אדם שאין הוא מציינו בשמו. יש בזה מעין התנצלות על עצם המעשה, התנצלות החוזרת אף בהמשך ההקדמה. דבר זה מוכר לנו היטב מספרות ימי-הביניים, בייחוד כאשר ר' יצחק נוטל עליו משימה נכבדה למדי. הוא מדגיש את רמתה הלשונית, הרעיונית והספרותית הגבוהה של התוכחה, ומחברה, רס"ג, לא היה דומה לו במידת העיסוק בחכמת הלשון העברית, לא לפניו ולא לאחוריו. מרבה הוא לכנות את רס"ג בלשונות מופלגים של שבח והערצה, דבר העולה יפה עם יחסו הכולל לרס"ג אף בתחום פרשנות המקרא, כפי שצוין לעיל. אף ברור לו היטב למתרגם-המפרש, כי רק מי שבקי היטב בלשון העברית על כל צדדיה וזוכר בעל-פה את המקרא יוכל לעשות כהוגן את מלאכת התרגום והפירוש. וכרגיל בהקדמות-התנצלויות מעין אלו, עומד המחבר על צוק העתים וקשיי הזמנים, הטורדים את מוחו ואת לבו של אדם. כל זאת כדי להציג את עצמו כמי שאינו ראוי לעסוק במלאכה, אלא שהמצווה הכרוכה בביאור תפילה המקובלת על מתפללים רבים שאינם מבינים לאשורם את כל רעיונותיה וכן בקשתו של אדם מסוים הן שהביאוהו למרות הכול למלאכת התרגום והפירוש.

ואלה עקרונות עבודתו של ר' יצחק על-פי הקדמתו:

- (א) עיקר מלאכת הפירוש בביאור המילים וצורתן הדקדוקית ולא בביאור הרעיונות. מעט רעיונות קשים בוארו על דרך הקיצור והצמצום. כל זאת מאחר שהדבר מחייב אריכות. לא ציין ר' יצחק מה רע באריכות. אולי לא רצה להכביד על הקורא ואפשר שחשש מפני הצורך לצלול בעומקם של עניינים פילוסופיים, בעוד שכוחו בעיקר בפרשנות של טקסטים ובהלכה.
- (ב) למען הפקת תרגום שבו יהיו הרעיונות ברורים והנוסח נאה ומתוכן אין מנוס משינוי בסדר המילים ואף מתוספת מילים.
- (ג) מפסוקי המקרא ששימשו מקור ללשונותיו של רס"ג לא הביא ר' יצחק אלא את הנדירים בלבד, אף זאת לשם מניעת האריכות. בתוך כך מציין המתרגם תכונה לשונית אופיינית ביותר לפיוטי רס"ג ויצירותיו השיריות. מרבה הוא להשתמש בלשון המקרא, אך אין הוא מביא את לשון הפסוק כצורתו, אלא מפרק את המליצות המקוריות שבפסוקים אחדים ומצרף מהן מליצות חדשות.¹¹

10 בנספח הובאו קטע זה וכן ההקדמה בנוסחה המלא ובתרגומה לעברית.

11 ואף אנוכי כיוונתי לדעה זו לפני כעשר שנים, כשעסקתי במלאכת פירוש יצירותיו של רס"ג, עוד

קודם שנודעו לי דברי ר' יצחק. ראה: פיוטי רס"ג. א. עמ' 262-264.

(ד) הפירוש יהא תואם את חלוקת היצירה על-ידי המחבר עצמו. כלומר, ביצירה עשרים ושניים חלקים, כל חלק מוקדש לאחת מאותיות האל"ף-בי"ת, ועל-פי זה פירש ר' יצחק כל חלק לעצמו.

לא ציין ר' יצחק במפורש בהקדמתו את הדבר העיקרי במבנה עבודתו הפרשנית, רוצה לומר, שהיא מורכבת משני חלקים: תרגום ופירוש. התרגום – מילולי וצמוד לטקסט המקורי, ונוגע לו העיקרון השני מן העקרונות שנמנו לעיל על-פי הקדמתו; הפירוש – הבא לאחר כל חלק מעשרים ושניים החלקים, ולו נוגעים העקרונות האחרים. עיון במעשה התרגום והפירוש יגלה בנקל, כי אמנם נהג ר' יצחק על-פי העקרונות שפירט בהקדמתו. נביא בזה דוגמה לעיקרון השני. את ארבעת הטורים הראשונים בתוכחה:

אם לְפִי בְּחָרְךָ צוּרְנוּ / בְּאָדָם הָזֶה הַדָּל
 פְּתוֹר הַמַּעֲלָה הוּא / וּמָה שֶׁמָּץ דְּבָר נִשְׁמַע בּוֹ
 אִם לְפִי בְּנִינוּ וְרָקְמוּ / פְּחָרְס מִן הַחוּמָר לְקַח
 מַעֲיִנוֹת דָּם וְרִיר / מְעוֹנוֹת רָמָה וְתוֹלַעַת

מתרגם ר' יצחק בלשון זו:

אן כאן בחסב אצטפאך יא מעתמדנא / להד'א אלאנסן אלצ'עייף
 פהו כרתבה אלמלאיכה אלעאליה / ולא אמר פיה שין סמע ענה
 ואן כאן בחסב בנאה ורקמה ותכ'טיטה / פהו כאלכ'זף אלמאכ'וד' מן אלטין
 אלמג'בול מנה
 ומואדה אעין דם ולעב וריאל / ואוטאן רמה ודוד.

תינתן הדעת לתרגום 'אלמלאיכה אלעאליה' (= המלאכים העליונים) בעבור הביטוי המקראי 'פְּתוֹר הַמַּעֲלָה' (דברי הימים א' יז, יז) ולהרחבות 'ותכ'טיטה' (= תְּפוֹנוֹ), 'אלטין אלמג'בול מנה' (= הטיט שהוא קרוץ ממנו), 'ומואדה' (= וְלִיחוֹתָיו) ו'וריאל' (= וְרִיר). הרחבות אלו נועדו לבאר את הלשונות השאולים שבמקור העברי.

אף העיקרון הראשון ממומש במלואו. כך, למשל, הפירוש לפרק הראשון עוסק בעיקרו ובאריכות מרובה בפירושו של ביטוי אחד בלבד – 'באדם ... כתור המעלה הוא', תוך כדי בירור מעמיק מבחינה לשונית, ספרותית ועניינית. עוד הוא מתעכב, באריכות יחסית, על התיבה 'שמץ' שהוא מתרגמה 'שין', ועל הביטוי 'אֶתְפָּרִית רוּחִי' (= תכרבת רוחי). הערה קצרה לו ביחס לביטוי 'ידו בכל יצור'. ועל השאר הוא אומר: 'ובאקי הד'א אל[פצ]ל הו [ו]אצ'ח לא יחתאג' אלכסט' (= ושאר הפרק הזה ברור ואינו צריך להסבר).

אולם העיון בנוסח התרגום והפירוש יעמידנו על דרכים נוספות המשמשות את ר' יצחק, כגון הנטייה להשתמש במילים ערביות משורשים נדירים, אם הן זהות או דומות מבחינה אטימולוגית או צלילית למילים העבריות המתורגמות. כך היא,

למשל, בקטע שהובא לעיל, המילה 'רְמָה' המתורגמת במילה ערבית זהה מבחינה אטימולוגית — 'רמה'. מעניינות יותר הן המילים 'ורקמו' ו'וריאל', למרות שהן מתורגמות גם במילים אחרות שאינן דומות מבחינת הצליל — 'ותכ'טיטה' ו'לעב'. בדרך אגב נעיר, כי ר' יצחק רואה את שתי המלאכות — התרגום והפירוש — כמעשה מקשה אחת, וראיה לכך אף מן העובדה שאין הוא משתמש בעבורם במונחים נפרדים ושונים כי אם לסירוגין וללא הבחנה בין המילים 'תפסיר' ו'שרח'. בכל האמור לעיל ניתן למצוא בבירור את עקבות יצירתו הספרותית של רס"ג בתחום התרגום והפרשנות. רס"ג היה הראשון בין חכמי ישראל שלא תרגם בלבד את המקרא אלא אף חיבר לו פירוש משלים באותה לשון, ושניהם מהווים יחידה אחת. ולא רק ביחס למקרא נהג כך, אלא אף ביחס לחיבור חשוב אחר משלו שלא הגיע לידינו בשלמותו, הלוא הוא ספר הגלוי. במקורו כתב רס"ג את ספרו זה בלשון העברית, ואולם לאחר זמן — משיקולים פולמוסיים ולשוניים — כתב נוסח ערבי ואליו נלווה פירוש הכולל ביאורי מילים ומקורן במקרא, הסברת דרכו הלשונית של רס"ג בשימוש תיבה כלשהי והרחבת העניין המכוון מעבר לתרגום. אף כאן נעשו מלאכת התרגום והפירוש במשולב, דהיינו, לאחר כל קטע מן המקור העברי בא התרגום ולאחריו הפירוש.¹² גם מחיבורו 'האגרון', שכתב תחילה במהדורה עברית, הכין לאחר שנים מהדורה ערבית.¹³ אף מן המפורסמות הוא, כי בתפסיר המקרא שלו לא רק נמנע רס"ג מתרגום מילולי, אלא אף לא שמר על הסדר התחבירי של המקור, גם התיר לעצמו, לעתים לא-נדירות, לצרף יחד שני פסוקים או אף שלושה בהקשר תחבירי אחד. כמו כן ידוע, כי נטה להשתמש במילים ערביות הקרובות מבחינה אטימולוגית או צלילית למילים העבריות שבנוסח המקרא,¹⁴ וכן נהג בתרגום הבקשה השנייה.¹⁵ אף רב צמח בן יהושע, כפי שהוא מציין בהקדמתו שתרגומה הובא לעיל, התיר לעצמו בתרגום הבקשה הראשונה לשנות את סדר המילים, להשמיט מהן ולהוסיף עליהן, לשם הפקת נוסח מתורגם נאה וברור. אין כל ספק בבעלותו של ר' יצחק על התרגום והפירוש גם יחד, שכן הוא מציין בפירוש את האופן שבו תרגם את הטקסט. כך, למשל, ביחס לביטוי הנזכר 'באדם...

12 השווה מאמרי: 'דפים חדשים מספר הגלוי לרב סעדיה גאון', בתוך: מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן — ספר היובל לפרופ' יהודה רצהבי (ערכו: יהודית דיסון וא' חזן), רמת-גן תשנ"א, עמ' 55–75.

13 שרידי החיבור על שתי מהדורותיו כונסו ויצאו לאור על-ידי נ' אלוני, ספר האגרון לרב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ט. לא נתברר לי מדוע הקדים אלוני המנוח במהדורתו את ההקדמה הערבית להקדמה העברית.

14 ראה, למשל, ר' עמרם קרח בפתיחתו לפירושו 'נוה שלום' על תפסיר רס"ג, בתוך: ספר כתר התורה התאג' הגדול, חלק בראשית, מהדורת י' חסיד וש' סיאני, ירושלים תשי"ט, עמ' ה; י' רצהבי, אוצר הלשון הערבית בתפסיר ר' סעדיה גאון, רמת-גן תשמ"ו, עמ' 34–35.

15 ראה דברי יואל בסדור רס"ג, עמ' 44–45, בהערה.

כתור המעלה הוא' — 'אלאנסן... פהו כרתבה אלמלאיכה אלעאליה': 'ולד'לך זדת פי אלשרח אלמלאיכה וקלת כרתבה אלמלאיכה אלעאליה' (=ולכן הוספתי בתרגום המלאכים העליונים ואמרתי כמעלת המלאכים העליונים). עניין רב בעובדה שהוא מביא את ביאורו של רס"ג לפסוק הנזכר מדברי הימים שבו הביטוי הנדון:¹⁶

וקד וג'דת ללמולף נפסה ז'ל' פי אול פרשה וארא אל אברהם מא ידל עלי הד'א אלתפסיר קאל ולד'לך יקול דויד ע'ס' וראיתני כתור האדם המעלה ג'עלת לי מרתבה אלנאס אלעליא ותור הו בעץ' תורת פקול' הנאך וזאת תורת האדם. ולד'לך אסתעמל אלחכמים ז'ל' פי כלאמהם תורת כלי עליך ויקולון תורת מתנה ותורת רבית יענון מרתבה כל שי ומחלה.

ותרגומו:

וכבר מצאתי למחבר עצמו זכרו לברכה בראש פרשת וארא אל אברהם מה שמוכיח את הביאור הזה אמר ולכן אומר דויד עליו השלום וראיתני כתור האדם המעלה, נתתני במעלת האנשים העליונים. ו'תור' הוא חלק מ'תורת' ואמרו שם (שמואל ב' ז, יט) וזאת תורת האדם. ולכן השתמשו חכמים בדבריהם ב'תורת כלי עליך' (ביצה י ע"א) ויאמרו 'תורת מתנה' ו'תורת רבית', כוונתם מעלת כל דבר ומעמדו.

העניין הוא אפוא בכך, שהוא עצמו מתרגם את לשון רס"ג בתוכחה במילים 'אלמלאיכה אלעאליה' בניגוד לפירושו של רס"ג, והוא אף מודע לכך ומציין זאת בפירוש:

ואן כאן אלמולף נפסה ז'ל' קד פסר כתור האדם המעלה רתבה אלנאס אלעליא פתפסירנא נחן לה אסוג ואג'וד לאג'ל הא אלתעריף.

ותרגומו:

ואף שהמחבר עצמו זכרו לברכה תרגם 'כתור האדם המעלה' מעלת האנשים העליונים', הרי תרגומונו אנחנו לדבריו יותר ערב ויותר טוב בגלל ה"א הידיעה.

16 על-פי פירושו של רס"ג לשמות ו, ג: וארא אל אברהם. פירוש רס"ג לשמות לא נשתמר בשלמותו. כמה קטעים נתפרסמו על-ידי חוקרים שונים. ראה מאמרי: 'שני שרידים' (לעיל, הערה 2), עמ' קיד. לאחרונה עוסק י' רצהבי, בסדרת מאמרים הרואים אור בכתב-העת סיני, בפרסום השני של הפירוש לפרשות משפטים—פקודי על-פי כתב-יד שנתגלה בס"ט פטרבורג.

ר' יצחק בן שמואל הספרדי על 'אם לפי בחרך'

ג. פירוש נוסף לתוכחת רס"ג

מפירוש זה יש בידי קטע אחד בלבד, גדול יחסית, של שמונה דפים, כלומר שישה-עשר עמודים. כמחצית הדפים לקויים מאוד בשוליהם, כתב-היד מטושטש למדי וחלקים רבים ממנו קשים לקריאה. עד עתה, לא עלה בידי לקבוע מי מחברו של הפירוש. על-כל-פנים, ניתן להתרשם בנקל, כי בניגוד לר' יצחק בן שמואל הספרדי, אין מחברו של פירוש זה מעוניין בצדדים הלשוניים והספרותיים, אלא דווקא בצדדים הרעיוניים-הפילוסופיים. ואולי נדרש לכך משום שר' יצחק נרתע מלעסוק בצדדים אלו. אם נכונה הנחתנו זאת, הרי הוא מן המחצית השנייה של המאה השתים-עשרה או מן המאה השלוש-עשרה. מעין מעשהו של מפרש זה, עשה ר' עמרם בן שלמה אלקפאעי (תימן, לא אחרי 1440), בפרשו פירוש פילוסופי מעמיק את ההקדמה הפיוטית העברית של הרמב"ם לפירושו הערבי למשנה.¹⁷

ברור אפוא, ששני המפרשים הללו לא באו אל עבודתם מחמת צורך של חוסר ידיעה הולמת בלשון העברית בקרב הציבור שבו חיו, אלא מחמתה של מגמת פרשנות אלגורית שאפיינה את דור תלמידי הרמב"ם בספרד במאה השלוש-עשרה ואת חכמי תימן במאות הארבע-עשרה-החמש-עשרה.

בין כך ובין כך לא נוכל להרחיב בזה את דברינו על הפירוש הנוסף. דבר זה מחייב חקירה לעצמה שאותה נעשה בס"ד במקום אחר. אך מסקנה אחת ברורה עולה מן הפירוש הפילוסופי לתוכחת רס"ג ויש בה כדי לתמוך עדויות רבות אחרות שצוינו לעיל: תוכחה זו הייתה אהודה ומקובלת מאוד בקרב קהילות היהודים במזרח בימי-הביניים, ולפחות בקהילות מצרים.

ד. סיכום

לתרגומים הערביים לבקשותיו ותוכחתו של רס"ג יש לצרף גם את התרגום הערבי לאזהרות 'אתה הנחלת תורה לעמך'.¹⁸ אזהרות קדומות אלו, שמחברן אינו ידוע, זכו אמנם לביקורת קשה מצד רס"ג והיא שהביאתו לכתוב שתי מערכות של אזהרות

17 "קאפת, 'באור' התקבצו חכמים", קבץ על יד, ספר היוכל, ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 297-391.

18 ה'אזהרות' הן סוג פיוט קדום המיועד למוסף של שבועות, והכולל את מניין כל תרי"ג מצוות שכתורה שבכתב. בגניזה נתגלו שלושה קטעים מתרגום אזהרות 'אתה הנחלת', אחד באוסף קויפמן בבודפשט ושניים באוסף פילדלפיה. הקטע שבבודפשט נתפרסם ונידון על-ידי י' האן, 'קטע מן התרגום הערבי של "אזהרת אתה הנחלת לעמך"', בתוך: גנזי קויפמן (ערכו: ד"ש לוינגר, וא' שייבר), בודפשט תש"ט, עמ' 71-80. לדעת בן ציון הלפר, שני הקטעים באוסף פילדלפיה שייכים לשני תרגומים שונים. ראה מאמרו: 'עלים כלים', התקופה, כ (תרצ"א), עמ' 276.

(סדור רס"ג, עמ' קנו), אך אין ספק, כי יוקרתן הייתה גדולה וכי היו נפוצות מאוד בימי רס"ג ואף לאחריו, כפי שאפשר ללמוד מן ההעתקות המרובות שנותרו מהן בכתב-יד ומהכללתן בספרים נדפסים מאז המאה השש-עשרה.¹⁹ אולם חשובה יותר לענייננו היא העובדה, שאזהרות אלו זכו לתרגום לערבית, בוודאי לצורך מתפללים ששליטתם בלשון העברית הייתה קלושה למדי. ועדיין אין בידינו הוכחה, כי התרגום הערבי נאמר בבית הכנסת, או שימש רק את המתפללים כהסבר. עניין מיוחד באופן התרגום, שהוא כתוב במבנה של 'קצידה' ערבית, על שלושת היסודות הצורניים שבה: חלוקה בין דלת לסוגר, חרוז מבריא ומשקל קלאסי (ואפר – המרובה). אין סיבה הכרחית לאתר את מעשה התרגום להמצאת משקל הקצרות והארוכות בשירה העברית, על-פי המשקל בשירה הערבית, על-ידי דונש בן לברט, תלמידו של רס"ג, שכן מצינו, שכבר בדור הקודם לרס"ג כתב ראש הגולה עוקבא שירי חול ערביים לכבודו של הכליף העבאסי.²⁰ מלבד אזהרות 'אתה הנחלת' תורגמו לערבית גם אזהרות ר' שלמה אבן גבירול, במבנה של מרובעים, ממש כמו המקור העברי, אם כי בלא משקל. שם המתרגם, כמצוין בכתב-היד הוא ישראל בן יוסף בן ישראל.²¹ יצירה עברית אחרת מימי הביניים שתורגמה לערבית ואף חוברו מילונים מיוחדים בעבודה היא משנה תורה לרמב"ם.²²

העולה מכל האמור הוא אפוא, כי יצירות עבריות 'קלאסיות' ובעלות יוקרה, ולא רק המקרא, אלא גם יצירות ליטורגיות והלכתיות מובהקות של חכמים מן השורה הראשונה של חכמי ישראל, כגון רס"ג והרמב"ם, יצירות שהיו נפוצות מאוד בקרב הקהילות דוברות הערבית, היה צורך לתרגמן לערבית כדי לשמור על מידת הקרבה הראויה של הציבור אליהן. דומה שלתרגומים אלו חשיבות סוציולינגוויסטית רבה ביותר, שכן עדותן נאמנה, לא פחות מזו של היצירות המקוריות שנכתבו בערבית-היהודית, על מידת השתרשותה של לשון זו בעם ישראל בימי הביניים.

- 19 י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ניו-יורק תרפ"ד, א 8788. לשתי מערכות האזהרות של רס"ג ראה מאמרי: 'שבעתא שניה לרב סעדיה גאון', תרכ"ן, נג (תשמ"ד), עמ' 221–253.
- 20 ראה: סדר עולם זוטא, בתוך: א' נויבאוואר, סדר החכמים וקורות הימים, ב, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 78–79. והשווה מאמרי: 'המפגש בין השירה העברית לבין השירה הערבית במזרח במאות ה'–י"א', פעמים, 62 (תשנ"ה), עמ' 9.
- 21 שרידי התרגום נשמרו בגניזה: TS K 6.196. שם המתרגם אינו ידוע לי ממקום אחר. הקטע התפרסם על-ידי נ' אלוני, 'משירת רשב"ג ולשונו' (HUCA, XLVII (1976), עמ' מ–מד [צד עברי].
- 22 בעניין זה דנתי במאמרי הנזכר, לעיל, הערה 5.

נספח

הקדמת ר' יצחק הספרדי לתרגום ולפירוש של תוכחת רס"ג

בשם ה' אלהי ישראל

דַע כִּי נֶאֱמַר וְדָבַר יְיָ יֵשׁ בְּפִי
גָאוֹן אֲשֶׁר חָבַר תְּפִלַּת אִם לְפִי
יֵשׁ בָּהּ צְפוּנוֹת וְחַמּוּדוֹת וְתִהְיֶה כְּדָבַשׁ מִתּוֹק אוֹ כְּנוֹפֶת צוּף בְּפִי
רְצִיתִי לְפָרְשָׁנָה אֲנִי יִצְחָק סְפָרְדִי בְּשׁוֹם שְׁכָל לְהַכְלִים חוֹרְפִי
תִּהְיֶה לְעֵדָה לִי לְכָל נִרְגָן אֲשֶׁר יִיעֵץ רְמִיָּה בִּי כְּהוֹלֵךְ שְׁפִי:

סאלני בעץ' מן יתטלב אלפצי'לה וירגב פי אכתסאבהא לד'אתהא אן אפסר לה אלצלאה אלמנסובה אלי רבנו סעדיה גאון אלפיומי ז'צ'ל' ואן אוצ'ח לה מעאניהא ואביין לה אשתקאק כל כלמה צעבה פיהא ואשרח תצריפהא ומוצ'ע אצלהא אלתי אנתזעת מנה. פאג'כתה אלי מא אלתמסה מן ד'לך בעד אן אעלמתה אן הד'ה אלצלאה צעבה אלמראם עויצה אלאלפאט' דקיקה אלמעאני אבאנת ען עט'ים פצ'ל אלגאון אלמולף להא ז'ל' [ו]קותה פי אללגה אלעבראנייה אלמקדסה וכונה קד גאץ פיהא גוצא לא יצ'אהיה פיה גירה לא ינאויה סואה לא ממן תקדמה ולא ממן יאתי בעדה מע גזאלה אלאלפאט' וג'לאלה אלמעאני וחסן מוקעהא. ומת'להא לא יקדם עלי תפסירהא אלא אלמכדו פי אלעלם אלעבראני אלכ'ביר בחקאיך אללגה ונחוחהא ופצאחאתהא ותצאריפהא ומג'אזאתהא ויכון איצ'א חאפצ'א ללארבעה ועשרין קימא בתפסירהא חתי יצ'ע כל כלמה מנהא פי מוצ'עהא וישתקהא מן אצלהא ויעלם מכאן ורודהא פיה חתי יסתכ'לץ אלמעני עלי חקיקתה ויסתוצ'חה עלי ג'לייתה. ואנא פאנא פאסתצגר נפסי מן אלבלוג אלי הד'ה אלרתבה ואחתקרהא מן אלוצול אלי הד'ה אלמנזלה וליס בן [ ] עלי מת'ל ד'לך. ובאלכ'אץ פי הד'א אלזמאן אלצעב אלד'י קד חדת'ת פיה מן אלמצאעב וטרת פיה מן אלנואיב מא קד שת אלכ'ואטר ושגלת אלאפכאר ואנסת כל ד'ו עלם עלמה וכל ד'י פצ'ל פצ'לה. לכן למוצ'ע רג'א אלמתבה מן אללה סבחאנה פי איצ'אח מעני מסתגלק ושרח כלאם מסתעג'ם פי תאליף אלתסאביח ואלצלואת פכס מן צלי בהד'ה אלצלאה ולא יפהם בעץ' מעאניהא ולמוצ'ע סואל מן תקדם ד'כרה איצ'א קדמת עלי ד'לך ובאלהי ישראל אסתעין.

ולסת אקצד פי תפסירהא אלאתסאע פי בסט מעאניהא לאן ד'לך יטול כל אקצד תפסיר פץ אלכלאם ושרחה ואשתקאק אלכלמה אלמסתגלקה ואיצ'אח בעץ' אלמעאני אלעויצה באיג'אז ואכ'תצאר. ולא בד מן תקדים ותאכ'יר וזיאדה פי אלשרח ליתצ'ח אלמעני ויחסן אלנסק ותנתט'ם אלעבארה. ואעלם אן אלמולף ז"ל חל רבאטאת אלפואסיק פיהא ואכת'ר אלפאצ'ה מנתזעה מן נצוץ וליס ימכן אחצ'אר ג'מיע אלנצוץ לאלא יטול אלשרח ולוצ'וח בעצ'הא איצ'א ואנמא אחצ'ר מנהא אלמסתגרב פקט ונט'ים אלמולף ז"ל הד'ה אלצלאה עלי חרוף אלמעג'ם וג'עלהא כ'ב' פצל באזא

כ'ב' חרף וכרר אלחרף פי כל פצל ארבע דפעאת פפסרתהא אנא כד'לך כל פצל
בד'אתה:

תרגום ההקדמה

שאל ממני אדם המבקש את המעלה והחפץ בהשגתה במהותה כי אפרש לו את התפילה המתייחסת לרבינו סעדיה גאון הפיומי זכר צדיק לברכה, וכי אבאר לו את רעיונותיה ואברר לו גיזרון כל תיבה קשה בה ואסביר את הטייתה ועניין מקורה אשר נמשכה ממנו. ונעניתי למה שביקש בזה לאחר שהבאתי לידיעתו, כי תפילה זו, המכוון בה קשה, תיבותיה סתומות, רעיונותיה דקים, מגלה את עוצם מעלת הגאון שחיבר אותה, זכרו לברכה, [ו]כוחו בלשון העברית המקודשת והיותו צולל בה צלילה עמוקה, לא יימשל בו זולתו ולא יתקרב אחר למעלתו, לא ממי שקדם לו ולא ממי שבא לאחריו, בחן המילים ורוממות הרעיונות ויפי צורתה. והדומה לה, לא ייגש לבארה אלא המעורה במדע העברית הבקי באמיתות הלשון ודקדוקה וצחותיה והטיותיה והשאלותיה. אף יהא יודע בעל-פה את ארבעת ועשרים ספרי המקרא על פירושם עד אשר ידע להעמיד כל תיבה מהם על אופנה ויגזור אותה ממקורה וידע את מקום הופעתה בו באופן שיסיק את הרעיון לאמתו ויתחוור לו בכירורו. ואני באשר לעצמי הרי אני רואה נפשי קטנה מלהגיע אל הדרגה הזאת ובזויה מלבוא אל המעלה הזאת ואין] בדומה לכך. ובייחוד בזמן הקשה הזה שאירעו בו כמה קשיים וקרו בו כמה פגעים אשר פיזרו את הרעיונות והטרידו את המחשבות והשכיחו כל בעל חכמה את חכמתו וכל בעל מעלה את מעלתו. אבל למען בקשת הכפרה מאת האל ישתבח בביאור רעיון סתום ופירוש מילים עמומות בחיבור התשבחות והתפילות, ומה רבים הם המתפללים תפילה זו ואינם מבינים כמה מרעיונותיה, ואף בשל בקשתו של מי שנזכר לעיל, העזתי לגשת לכך, ובאלהי ישראל איעזר.

לא הייתה כוונתי להרחיב את היריעה בביאור רעיונותיה בפירושה כי זה יארך (מדי), אלא כוונתי לפרש את לשון הדברים וביאורה וגזירת התיבה הסתומה והסברת כמה רעיונות קשים בקיצור ובצמצום. אין מנוס מהקדמה ואיחור ותוספת בביאור כדי שיתחוור הרעיון ויטייפה הסדר ויתוכן המשפט. ודע כי המחבר זכרו לברכה התיר בה את קשרי הפסוקים ורוב תיבותיה לקוחות ממקראות. ואין זה אפשרי להביא את כל המקראות כדי שלא יארך הפירוש ואף משום שחלק מהם ברור, אלא אני אביא מהם את התמוה (או: הנדיר) בלבד. המחבר זכרו לברכה סידר את התפילה הזאת על (סדר) אותיות האלף-בי"ת ועשה אותה עשרים ושניים פרקים כנגד עשרים ושתיים אותיות. הוא חזר על האות ארבע פעמים בכל פרק, וכמו כן אני פירשתיה כל פרק לעצמו.